

Լուսինե Վարդանյան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am
DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-163

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ՎԱՀԱԳՆ ԴԱՎԹՅԱՆԻ «ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ» ՊՈԵՄԻ ԵՐԿՈՒ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐՈՒՄ*

Բանալի բառեր – Թոնդրակեցիներ, պոեմ, Վահագն Դավթյան, միջնադարի պատկեր:

Հոդվածում դիտարկված է, թե որքան հարազատորեն է պատկերված միջնադարը Վ. Դավթյանի «Թոնդրակեցիներ» պոեմի երկու տարբերակներում՝ լույս տեսած 1961 և 1969 թթ.: Ինչն է նոր ժամանակի մարդուց ներդրված այդ զարմանալի, հետաքրքիր և գոյության իր օրենքներով ապրող ժամանակաշրջանում, և ինչն է, որ այնքան էլ իրենը չէ: Այդ նպատակն իրականացնելու համար ասելիքը ձևակերպված է երեք խնդրադրությամբ՝ կյանքի պատկերը, թոնդրակյան աղանդի ընկալումը, ժամանակի և տարածության ընկալումը: Նկատված է, որ առաջին տարբերակի՝ միջնադարի հովվերգական պատկերը երկրորդ տարբերակում դարձել է առավել ռեալիստական՝ այդպիսով ընթերցողին միանգամից ներքաշելով ժամանակի խնդիրների մեջ՝ օտարի տիրապետություն՝ իր բացասական հետևանքներով, սոցիալական խնդիրներ, եկեղեցի-հասարակություն հարաբերություններ, թոնդրակյան աղանդ: Պոեմում թոնդրակյան աղանդն ընկալված է որպես հասարակական պայքար: Հետագայում բանաստեղծը վերանայում է այս հանգամանքը, և երկրորդ տարբերակում սոցիալական սրությունը փոխարինվում է ազգային պայքարի, օտարի լծից ազատագրվելու և ոչ թե միայն ընդդեմ եկեղեցու և աշխարհիկ տերերի դեմ պայքարի: Ի տարբերություն միջնադարի մարդու՝ աշխարհի կործանման և Աստվածորդու վերաբերյալ սպասումներին՝ պոեմում ընդգծվում է մարդ փրկիչի գաղափարը, ինչն էլ արտացոլվում է Սմբատ Ջարեհավանցու կերպարում: Ժամանակի և տարածության ընկալումը հետաքրքիր է նրանով, որ մարմնավորվում է թոնդրակյանների դիտանկյունից՝ ըստ թոնդրակյանների ընկալման: Աշխատանքի *կարևորությունը* պայմանավորված է Վահագն Դավթյանի ստեղծագործության նորովի գնահատման անհրաժեշտությամբ, իսկ *արդիականությունը*՝ պոեմի բովանդակային հաղորդագրության նորովի ընկալմամբ: *Գիտական նորույթը* միջնադարյան բուն իրականության և պոեմում ներկայացված Խորհրդային գաղափարաբանության ազդեցությունը կրող հեղինակային իրականության նորովի համեմատությունն է:

* Հոդվածը ընդունվել է տպագրության 08.09.2024 թ.:

Lusine Vardanyan
Ph.D in Philology,
Institute of Literature after Manuk Abeghyan of NAS of RA
ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am

THE IMAGE OF THE MIDDLE AGES IN VAHAGN DAVTYAN'S TWO VERSIONS OF THE POEM "TONDRAKETZIS"

Keywords: Tondraketzis, poem, Vahagn Davtyan, image of the Middle Ages.

This article examines how faithfully the Middle Ages are portrayed in the two versions of V. Davtyan's poem *Tondraketzis*, published in 1961 and 1969. It explores what elements of the era, fascinating and defined by its unique laws of existence, are authentically medieval, and what reflects the perspective of a modern individual. To achieve this, the analysis is structured around three key aspects: the depiction of life, the perception of the Tondrakian sect, and the understanding of time and space.

It is noted that the idyllic portrayal of the Middle Ages in the first version transforms into a more realistic depiction in the second version. This realism immediately immerses the reader in the issues of the era: foreign domination and its negative consequences, social problems, church-society relations, and the Tondrakian sect. The sect is presented as a form of social struggle. However, the poet reinterprets this in the second version, where the social conflict is replaced by themes of national struggle and liberation from foreign oppression, rather than merely opposing the church and secular rulers.

Unlike the medieval worldview, which revolved around expectations of apocalyptic destruction and divine salvation, the poem emphasizes the concept of a *human savior*, reflected in the character of Smbat Zarehavantsi. The perception of time and space is particularly intriguing as it is described through the Tondrakians' perspective.

The importance of this work lies in the need for a renewed appreciation of Vahagn Davtyan's oeuvre, while its relevance stems from the poem's contemporary resonance. The scholarly novelty lies in the comparison between the historical reality of the Middle Ages and the author's reinterpretation influenced by Soviet ideology.

Лусине Варданын
Кандидат филологических наук,
Институт литературы им. Манука Абега НАН РА
ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am

ОБРАЗ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В ДВУХ ВЕРСИЯХ ПОЭМЫ ВААГНА ДАВТЯНА «ТОНДРАКИЙЦЫ»

Ключевые слова: Тондракийцы, поэма, Ваагн Давтян, образ Средневековья.

В статье рассматривается, насколько достоверно изображено Средневековье в двух версиях поэмы В. Давтяна «Тондракийцы», опубликованных в 1961 и 1969 го-

дах. Исследуется, что именно привнесено в эпоху, живущую по своим уникальным законам существования, человеком новой эпохи, и что является по-настоящему средневековым. Для достижения этой цели анализ строится вокруг трех ключевых аспектов: образ жизни, восприятие тондракской ереси и понимание времени и пространства.

Отмечено, что пасторальный образ Средневековья, представленный в первой версии, трансформируется во второй в более реалистичный, что сразу вовлекает читателя в проблемы эпохи: иностранное господство с его негативными последствиями, социальные проблемы, отношения между церковью и обществом, тондракская ересь. В поэме тондракская ересь представлена как форма общественной борьбы. Однако во второй версии автор переосмысливает это обстоятельство: социальная острота уступает место национальной борьбе, освобождению от чужеземного ига, а не только противостоянию церкви и светским правителям.

В отличие от мировоззрения средневекового человека с его ожиданиями конца света и мессианской надеждой, в поэме акцент сделан на идее *человека-спасителя*, воплощенной в образе Смбата Зарехаванци. Понимание времени и пространства также интересно тем, что описывается с точки зрения тондракийцев.

Актуальность данной работы обусловлена необходимостью нового осмысления творчества Ваагна Давтяна, а современность – свежим восприятием содержания поэмы. Научная новизна заключается в сравнении подлинной реальности Средневековья и авторской реальности, отражающей влияние советской идеологии.

Ներածություն

Վահագն Դավթյանը հաճախ է անդրադարձել հայոց պատմությանը՝ նրա խորքերում փորձելով գտնել իր հարցադրումների պատասխանները, հարցադրումներ, որոնք, ինչ խոսք, ներկային նույնպես վերաբերում էին, արդիական հնչեղություն ունեին հենց իր՝ հեղինակի համար: Այդ առումով «Թոնդրակեցիներ» պոեմը չափազանց կարևոր դեր ունի, քանի որ առաջինն է հայոց պատմությունից քաղված դավթյանական պոեմների մեջ և կատարելության ու հղկման ճանապարհ է անցել հեղինակի նախագաղափարն առավել լավ մարմնավորելու համար: Արդյունքը պոեմի երկու տարբերակներն էին՝ առաջինը 1960, 1961 թվականներին, երկրորդը՝ 1969 թ. լույս տեսած:

Հայոց միջնադարի անիական շրջանը հաճախ է դարձել հայ գեղարվեստական մտքի արտացոլման նյութ: Բազրատունյաց թագավորության ու մայրաքաղաք Անիի պատմությունը, նրա կործանմանն առնչվող պատմական դրվագները մեկնաբանվել և դեռ մեկնաբանվում են հայ գրողների երկերում: Ուստի՝ զարմանալի չէ, որ այդ նույն ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած մի կարևոր իրադարձության՝ թոնդրակյան աղանդավորական շարժմանը միաժամանակ անդրադարձել են և՛ Վահագն Դավթյանը, և՛

Հովհաննես Շիրազը իրենց նույնանուն պոեմներով¹: Սույն հոդվածի հարցադրման սահմաններից դուրս համարելով երկու պոեմների բովանդակային համեմատությունը և այն համարելով մեկ այլ ուսումնասիրության նյութ՝ միայն նշենք, որ պոեմների գաղափարական ուղղվածությունը չափազանց տարբեր է: Հովհ. Շիրազն իր երկում առավելապես զարգացնում է հայ մատենագիրների խիստ բացասական վերաբերմունքն այդ երևույթի նկատմամբ: Վահագն Դավթյանը հավատում էր հայկական վաղ վերածննդի տեսությանը (Դավթյան, 2017: 56), ինչն արտացոլվել է նաև «Թոնդրակեցիներ» պոեմում: Նրա համար թոնդրակյան աղանդը ռեֆորմացիոն շարժում էր, հասարակական ապստամբություն անարդար կարգերի դեմ, ինչը գեղարվեստորեն մարմնավորվել է «Թոնդրակեցիներ» պոեմում:

Կյանքի պատկերը

Պոեմի առաջին տարբերակն սկսվում է Հայոց աշխարհի հովվերգական պատկերով. գարնանային չքնաղ բնություն, ու այդ բնությունը վայելող Մանազկերտի ու Թոնդրակի բնակիչներ, խաղաղ և արգասաբեր աշխատանք ու հայ գեղջուկի երգը հայոց սարերում: Երբեմն որևէ հեղինակի անդրադարձը պատմությանը վերածվում է սեփական, ըստ ամենայնի, անգույն իրականությունից փախչելու միջոցի, այլ իրականության որոնման, այս դեպքում նաև պատմության մեջ հայրենիքի բուն էությունը գտնելու ձգտման²: Վ. Դավթյանի պոեմի առաջին տարբերակի սկսվածքի հովվերգականությունն այդպիսի փախուստ է հիշեցնում, առօրեականությունից պատսպարում անցալի՝ տվյալ դեպքում հայոց միջնադարի խաղաղության մեջ: Ասվածի օգտին է խոսում նաև Վահագն Դավթյանի պոեմների իր հանգամանակից քննության մեջ Ս. Գրիգորյանի հնչեցրած այն միտքը, որ 1960-1970-ական թվականների խորհրդային գրականության այս հակումը դեպի պատմությունը ստալինյան ծանր շնչից ազատագրումով էր պայմանավորված (Գրիգորյան, 2023: 176):

Պոեմի երկրորդ տարբերակում արդեն Վ. Դավթյանը խուսափել է նման խաղաղությունից և ընտրել միջնադարին առավել բնորոշ, միանգամից տազնապ ու անհանգստություն առաջացնող տեսարան՝ հայ գերիների շարասյունը: Այդ տեսարանին համապատասխան է նաև բնությունը. գարնանը փոխարինել է երաշտային ամառը՝ այրված, շիկացած, գերիշխում է «ամայի» մակդիրը. *ամայի* սարեր են, *ամայի* ճամփա, *ամայի* բլուր³:

¹ Հովհ. Շիրազի «Թոնդրակեցիները» պոեմը գրվել է ավելի վաղ՝ 1954 թ., սակայն լույս է տեսել հետմահու՝ 2014 թ.:

² Գրականագիտության մեջ երևույթը բնորոշվում է «էսկապիզմ» (անգլերեն escape – «փախչել» բառից) եզրույթով:

³ Պոեմի երկու տարբերակների սկզբի դրվագներին իր «Վահագն Դավթյան» ուսումնասիրության մեջ անդրադարձել է նաև Ժ. Քալանթարյանը: Գրականգետն ընդգծել է կառուց-

Այսպիսի լուծումն ընթերցողին անմիջապես տեղափոխում է մի ժամանակաշրջան, որում մարդն ապահով չէ, տառապյալ է, իր հայրենիքում՝ ենթակա գերեվարման, ուստի կյանքն արմատապես հեղափեկելու անհրաժեշտություն ունի: Գերության թեման, որ կարմիր թելի պես անցնում է պոեմի երկու տարբերակներով, արծարծվել է նաև հայոց միջնադարի պատմական վավերագրերում, որոնց քաջ ծանոթ էր Վ. Դավթյանը: 11-րդ դարի պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին իր պատմագրական երկում ամբողջ Հայոց աշխարհն է գերված համարում նկարագրվող ժամանակում. «Ձկնի այս պատմութեանս, ի գալ տարւոյն էր թուականիս մերոյ ամբ հինգհարիւր երեք: Ի նոյն ամիսն եւ ի նոյն քանիս ամսոյն, ուր զառաջին աշխարհս գերի տարան» (Արիստակես Լաստիվերցի, 2012: 580), որ Վ. Գևորգյանի աշխարհաբար թարգմանությամբ հնչում է այսպես. «Այս պատմության հաջորդ տարվա (մեր՝ հինգ հարյուր երեք թվականին) նույն ամսվա նույն օրն էր, երբ մեր չքնաղ աշխարհը գերի տարան» (Արիստակես Լաստիվերցի, 1970: 55):

Գերված լինելու գաղափարը Վ. Դավթյանն ընդգծում է նույնիսկ Մասսին տրված կայուն որոշիչը՝ *Ազատ*-ը, փոխարինելով *գերված* որոշյով. «Միս-Մասիս գերված լյառն ի վար» (Դավթյան բ, 1985: 96): Խորենացիական ոճավորմամբ ստեղծված «Վախ, հայոց աշխարհ, ողբամ ես ըզբեզ, Պակասդ հազար, գերիդ կա ու կա» (Դավթյան բ, 1985: 94) միտքը նույնպես դրա արտահայտությունն է:

Ի վերջո, գերության թեման լավագույնս արտահայտվել է նաև դասերը փնտրող և վշտից խենթացած Սուփանի կերպարով, որի ոչ միայն կենսագրական փաստերը, այլև խոսքը՝ «ծուռ դատավոր», «Ֆալաք» և այլն, հայ միջնադարի բանաստեղծներից Ֆրիկին են հիշեցնում: Այս նմանությունը «Թոնդրակեցիներ»-ին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ նկատում է նաև գրականագետ Վ. Նալբանդյանը՝ Ֆրիկին դիտելով որպես Սուփանի նախատիպը¹: Սուփանի ինքնահամեմատությունը Հորի հետ, միջնադարի գրական ավանդույթին բնորոշ իրողություն է՝ աստվածաշնչյան վկայակո-

վածքի փոփոխությամբ բովանդակության սրության հասնելու միջոցը, որը Վ. Դավթյանը կիրառել է պոեմի երկրորդ տարբերակում. «... «Թոնդրակեցիների» երկրորդ տարբերակը անհամեմատ գեղարվեստական ավելի բարձր որակ է. ասելիքի նպատակասլացության հարցում զգալի դեր է խաղացել պոեմի ծավալի կրճատումը, նախկին 195 էջը դարձել է 112» (Քալանթարյան, 1991: 99):

¹ Նշենք, որ թե՛ հայոց միջնադարի, թե՛ բանաստեղծ Ֆրիկի կյանքի նկատմամբ հետաքրքրվածությունն իր գեղարվեստական ուղիղ արտացոլումն է գտել խորհրդային մեկ այլ բանաստեղծի՝ Մեծ հայրենականում զոհված վաղամեռիկ բանաստեղծ Թաթուլ Հուրյանի «Ֆրիկ» ողբերգության մեջ:

չում, ինչի շնորհիվ Վ. Դավթյանն իր հերոսին օժտում է միջնադարյան աշխարհակալմամբ և մտածելակերպով (Դավթյան, 1961: 24):

Սիմավոն պատմիչի կերպարով երևում է միջնադարյան հեղինակի դժվարին կյանքը: Նա ապրում է վանքի պաղ խցում, ողջ կյանքը մոմի լույսի տակ կքած՝ մատենագրում հայոց պատմությունը և աղոթքով խորհրդածում է իր երկրին բաժին հասած ծանր ճակատագրի մասին: Դավթյանը պոեմի առաջին տարբերակում նրա խոսքը ոճավորում է խորենացիական ողբով, որի սկզբնաղբյուրը, իհարկե, Աստվածաշունչն է: Իր բանաստեղծական նրբագացությամբ նա Սիմավոն պատմիչի միջոցով հնչեցնում է միջնադարի խորհրդանշող դարձած մի արտահայտություն, որը հենց այդ ժամանակի հեղինակներին էր բնութագրում՝ ցույց տալով գրի արժևորումը. «...Որ երբ իմ ձեռքը փտի, դառնա հող,/ Գիրս կմնա ինձ հիշատակող...» (Դավթյան, 1961: 54): Երկրորդ տարբերակում արդեն նա փորձում է թոնդրակյանների և Սմբատ Զաբեհավանցու ի հայտ գալու պատճառները գտնել: Իր կրած տառապանքներով, պատմիչներին բնորոշ ողբասացությամբ, աղանդավորության մեջ մեղադրվելու վախերով և անարդար հալածանքով ծերունի Սիմավոնը միջնադարյան գործիչների ամենահավաստի կերպավորումն է պոեմում:

Եվ վերջապես, որպես միջնադարյան կյանքի առանձնահատկություն նշենք Մանագկերտի շուկայի տեսարանը: Առաջին տարբերակում յոթերորդ, իսկ երկրորդում գրեթե նույնությամբ պահպանված, սակայն առաջին դարձած գլխում միջնադարյան Հայաստանի շուկան է, որտեղ լավագույնս երևում է ժամանակաշրջանն իր դերային բազմազանությամբ: Մարդկության պատմության այդ հատվածի մասին ուսումնասիրողները համակարծիք են, որ այն թատերային է եւ ծիսականացված (Հովհաննիսյան, 1978: 16): Ասվածը լավ է երևում առաջին տարբերակի տասներորդ՝ վերջին գլխում, որտեղ որպես գործող անձ հանդես են գալիս ծաղրածուն և լարախաղացը: Ծաղրածուն գործառության երկակիություն ունեցող կերպար է՝ երգիծանքի միջոցով ճշմարտությունը հայտնող և դրանով միաժամանակ ներսի (պալատ) ու դրսի (փողոց, հրապարակ, գոեհ) աշխարհներին ծառայող: «Թոնդրակեցիներ» պոեմում ծաղրածուն նաև փիլիսոփա է՝ դեպքերն ամփոփող, ճշմարտությունն ի մի բերող: Նա է, որ նկատում է աշխարհի ծուռ լինելը, և նրանն են խոհերն այն մասին, թե աշխարհը միշտ է այսպես ծուռ եղել, թե՞ ինչ-որ մեկը, այնուամենայնիվ, ծոել է այն: Հետաքրքրական է, որ ծաղրածուի կերպարը՝ որպես միջնադարին բնորոշ գործող անձ, հանդիպում է նաև գրողի մեկ այլ երկում՝ «Ծիրանի ծառ» պոեմում, որտեղ նա կրկին գործողություններին մասնակցում է իր փիլիսոփայական ընդմի-

ջարկումներով (Դավթյան բ, 1985: 189-311)¹: Լարախաղացը նույնպես ներկայացված է իր երկակիությամբ. իր խաղով նա թռիչքի մեջ է, այսինքն՝ ուղիղ և փոխաբերական իմաստով վերնում է, բայց և բնորոշվում է որպես չարքի ընկեր. «Դե՛, զարկդ զարկ ու թռի՛ր վեր / Այ փահլևան, չարքի ընկեր» (Դավթյան բ, 1985: 183):

Վ. Դավթյանը միջնադարի պատկերը կերտում է նաև յուրահատուկ լեզվի, միջնադարյան ձևերի կիրառության միջոցով: Այս առումով՝ հիշատակենք Վ. Նալբանդյանի դիտարկումը, ըստ որի՝ պոեմի պատմականության համար կարևոր դեր ունեն միջին հայերենին բնորոշ *իկ, ուկ, եկ* մասնիկներով ռճավորումները, ինչպես նաև անունների ընտրությունը՝ *Դանան, Փոկաս, Սիմավոն, Ուխտանես* և այլն (Նալբանդյան, 1970: 545, 524): Հավելենք նաև, որ պոեմի երկու տարբերակներում էլ միջնադարի պատկերի ստեղծման մեջ կարևոր դերակատարում ունի ինքը՝ *գրականությունը*, քանի որ այդ պատկերն ստեղծվում է հայրենի, էպոսի ու հեքիաթի, նարեկացիական տաղի, վիպերգի, առասպելի, երգի և նույնիսկ աղոթքի միջոցով: Միջնադարյան արվեստի մեկ այլ ստեղծագործություն՝ մանրանկարը ևս իր մասնակցությունն է ունի Վ. Դավթյանի պատկերային համակարգում: Ահա այդպիսի մի խոսուն դրվագ՝ հագեցած հարուստ գուներանգներով.

Արևն արդար ելնում դանդաղ

Ու մի ճարտար ծաղկողի պես

Վաղորդայնի գունատ ու գորշ մագաղաթին

Արշալույս է ծաղկում ահա:

Արևելյան կողմն աշխարհի որդան կարմիր է նա ներկում,

Լերանց ձյունոտ գլուխներին լուսապսակ դնում սրբի,

Լույծ ոսկի է քսում դանդաղ բարդիների տերևներին

Եվ ջրերին լաջվարդ փռում: (Դավթյան բ, 1985: 150)

Պոեմում Միջնադարը ճանաչելու միջոց է նաև սիրո պատկերումը, և մի դեպքում անհավասար սիրո դրաման է՝ Սմբատի և իշխանադուստր Փառանձեմի միջև, մեկ այլ դեպքում՝ Տիրայր աբեղայի արգելված զգացմունքներն են Սուփիի նկատմամբ: Այդպիսով՝ սերը դառնում է հասարակական արատները բացահայտելու միջոց, իսկ սիրո ազատության խոչընդոտումը՝ մեծագույն մեղանշում կյանքի աստվածադիր օրենքների դեմ, որոնց, ի դեպ, հավատում են նաև թոնդրակյանները:

¹ Վ. Դավթյանի «Ծիրանի ծառ» դրամային և Ծաղրածուի կերպարի վերաբերյալ անդրադարձը տե՛ս Լ. Մեյրանյանի «Ալքիմիական փոխակերպման» գաղափարագեղագիտական համակարգը Վահագն Դավթյանի «Ծիրանի ծառ» պիեսում» հոդվածը (Գրականագիտական հանդես ա, 2024: 79-103).

Թոնդրակյան աղանդի ընկալումը

Ի տարբերություն միջնադարը փոթորկած երկու՝ պավլիկյան և թոնդրակյան աղանդներին հայ միջնադարյան մատենագիրների տված բացասական գնահատականին՝ խորհրդային պատմագրության մեջ տարածված էր դրանք որպես հուժկու հասարակական շարժումներ դիտելը, այն համարելը շահագործվող դասակարգի պայքար շահագործող դասակարգի դեմ, ըմբոսություն անհավասարության և անարդարության հանդեպ, պայքար եկեղեցական օրենքների բարեկարգման համար: Այսպիսի ընկալումն այն նախնական ցուցիչն է, որ միջնադարի պատկերը որևէ երկում առավել կամ պակաս հավաստի կամ ճշմարտացի կարող է դարձնել: Վ. Դավթյանի պոեմի երկու տարբերակներում թոնդրակյան աղանդն ընկալվում է որպես սոցիալական պայքար, և հատկապես առաջինում շեշտվում է նրանց՝ պավլիկյանների հետևորդ լինելու փաստը: Հետագայում բանաստեղծը վերանայում է այս հանգամանքը, և երկրորդ տարբերակում սոցիալական սրությունը փոխարինվում է ազգային պայքարի, օտարի լծից ազատագրվելու և ոչ թե միայն և ընդդեմ եկեղեցու և աշխարհիկ տերերի դեմ պայքարի: Այդու պահպանվում է երկու շարժումների հերոսականացված ընկալումը, և իրենց քաջությամբ և այլ արժանիքներով պոեմում (երկու տարբերակներում) գերազնահատված են թե՛ պավլիկյանները, թե՛ թոնդրակյանները: Եվ ճիշտ է նկատում Դ. Գասպարյանը, որ «պոեմում կարևորը ոչ թե աղանդի պատմությունն է, այլ գեղարվեստական պատումի մեջ ներքաշված պատմական մթնոլորտի ստեղծումը, այդ մթնոլորտի մեջ գործող հերոսների նկարագրությունը» (Գասպարյան, 2007: 216):

Ընթերցողին գայթակղությունից զերծ պահելու համար աղանդի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ չհաղորդելը միջնադարյան գործիչների պայքարի միջոցներից մեկն էր: 8-րդ դարում Հայոց կաթողիկոս ս. Հովհանն Օձնեցին իր «Ընդդեմ պաղիկեանց» ճառում և Հայոց Եկեղեցու կանոններում պահանջում է խոսքի չբռնվել աղանդավորների հետ՝ նրանց խոսքերի որոգայթներից խուսափելու համար կամ կարողանալ հաղթել խոսքով¹: Հետագայում նույն պատճառով պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին զգուշանում է թոնդրակյանների տեսությունը մեկնաբանելուց: Զգուշանալու և զգուշացնելու նմանատիպ դեպքեր կան նաև օտար աղբյուրներում: Սա

¹ Կարծում ենք՝ պատահական չէ, որ պոեմում Ծումբա վանքի վանահոր կերպարում շատ գծեր հիշեցնում են Հովհանն Օձնեցուն: Վանահայրը խիստ զգուշանում է Սմբատի խոսքի գորությունից և տազնապում է աղանդի բերած անմիաբանությունից: Որոշ հանգամանքներ, ինչպես մոռուքը ոսկեփոշով օծելը և այլ արտաքին շքեղություններ ևս Օձնեցու մասին են վկայում:

միաժամանակ ցույց է տալիս միջնադարում խոսքի ու գրի կարևորումը, նրանց չափագանց մեծ նշանակություն տալը, ուժի գիտակցումը:

Այն քիչ տեղեկությունները, որ մեզ հասել են միջնադարյան մատենագիրներից՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկից, Անանիա Նարեկացուց, Գրիգոր Նարեկացուց, Գրիգոր Մագիստրոսից, Արիստակես Լաստիվերցուց, գրեթե ոչինչ չեն ասում թոնդրակյան աղանդի բուն էության մասին: Արիստակես Լաստիվերցին իր «Պատմութեան» 22 և 23-րդ գլուխներում է խոսում այս աղանդի մասին՝ վիպականորեն պատմելով և «չպատմելով» նրանց «մծղնե գործի» մասին, և միայն տողերի արանքում է ընթերցվածը տեղեկույթ դառնում: Ուստի՝ Վահագն Դավթյանն այդ ամենից իր ընթերցվածքն ունի:

Թոնդրակյան աղանդի ընկալման մեջ կարևոր է անդրադառնալ առաջնորդի՝ Սմբատ Զարեհավանցու կերպարակերտմանը: Բացի առինքնող արտաքինից՝ Սմբատն օժտված է նաև գրավիչ խոսքով, մարդկանց ոչ միայն գործով, այլև բոցաշունչ խոսքով առաջնորդելու ունակությամբ: Նա վստահ է իր ճշմարտացիության մեջ, պատահական չէ, որ նրան վերագրվող գիրքը կոչվում է «Բանք ճշմարտության»: Նա է այն վտանգավոր զրուցակիցը, որը կարող է հենց միայն խոսքով նորանոր կողմնակիցներ նվաճել:

Միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ Քրիստոսի անձը մեծ ազդեցություն ուներ կերպարակերտման հանգամանքի վրա (Ավդալբեգյան, 1971: 32)¹: Վ. Դավթյանը չի անտեսել այդ փաստը Զարեհավանցու կերպարը կերտելիս: Ընդ որում՝ Սմբատն օժտված է Քրիստոսի խստապահանջ և անհանդուրժող գծերով, այլ ոչ թե հեզ է, ներող ու համբերող: Իհարկե, այս նմանությունը որոշակի ըմբոստության նրբերանգներ է պարունակում, երբ Աստված մարդու մեջ է փնտրվում: Սակայն սա քրիստոնեական իմաստով Աստծու մարդեղացումը չէ, այլ՝ վերածվում է յուրօրինակ աստվածամերժության:

Ինչևէ, Զարեհավանցու փրկչական դերի կերպավորումն իրական հիմքեր ունի: Ս. Գրիգորյանը պոեմում Սմբատ Զարեհավանցու կերպարի նույնացումը Քրիստոսի հետ մեկնաբանում է Ե. Տեր-Մինասյանի հիշատակած այն փաստով, որ թոնդրակեցիներն իրոք իրենց առաջնորդին այդպես են ընկալել (Գրիգորյան Ս., 2021: 177): Համենայն դեպս արտաքին բարեմասնություններից զատ՝ Սմբատը օժտված է նաև ոգեղեն ուժով և ազնվությ-

¹ Այս մասին Մ. Ավդալբեգյանը գրում է. «Միջնադարյան մտայնության առանցքը կազմող Քրիստոսն ինքնին մի իդեա է, միջնադարյան հայեցակետով կերտված գեղարվեստական մի ընդհանրացում, ժամանակի առումով մի դրական կերպար, որ սերնդեսերունդ, ազգից ազգ իբրև կատարելություն իշխել է մարդկանց վրա և բավարարել միջնադարի մարդու գեղագիտական պահանջմունքները»:

յամբ և իր առինքնող բնույթով նույնպես գրավում է մարդկանց: Մեկնաբանելով Սմբատ Չարեհավանցու կերպարի՝ որպես փրկչի ընկալումը՝ Ժ. Քալանթարյանը գրում է. «Բնական է, որ միջնադարում Չարեհավանցու երևան գալն ըմբռնվում է իբրև մի նոր փրկչի՝ Մեսիայի գալուստ, և ժողովուրդը հավաքվում է նրա շուրջը՝ նրա անձի մեջ տեսնելով ոչ սովորական արարածի: Միջնադարյան մարդու մտածողության մեջ նոր գաղափարախոսությունը կապվում է նոր փրկչի կամ նոր առաքյալի հետ, քանի որ սովորական մարդը չէր կարող սովորականից դուրս, կյանքը հեղաշրջող գաղափարներ ունենալ և մանավանդ քարոզել» (Քալանթարյան, 2005: 101):

Իսկ ի՞նչ էր, այնուամենայնիվ, քարոզում Չարեհավանցին, որ մարդիկ հետևում էին նրան: Ըստ պոեմի վարկածի՝ նա մարդկանց դժոխքի գոյություն չունենալն էր բացատրում, և համոզում էր, որ դրախտն այստեղ է՝ երկրի վրա: Հետաքրքիր է, որ հայրենի եզերքի այս նույնացումը դրախտի հետ Վ. Դավթյանը կրկին քաղում է մեր պատմագրությունից, որի հեղինակները հոգևորականներ էին, և երկրային «տնկախիտ դրախտի» պատկերներով աստվածապարզ հայրենի եզերքի գաղափարն էին սերմանում, ոչ թե համոզում հանդերձյալ կյանքի բացակայությունը:

Համաձայնելով այն դիտարկումների հետ, որ Սմբատ Չարեհավանցին պոեմի ժողովրդական ընկալումներում ունի նաև էպոսային և դիցաբանական գծեր (Գրիգորյան, 2021: 178)՝ հավելենք, որ նրա կերպարում Վ. Դավթյանը, այնուամենայնիվ, չի կարողացել խուսափել որոշակի մոդեռնիզացիայից և նրան օժտել է հեղափոխական գործիչներին բնորոշ գծերով: Գուցե կերպարի այդ ռոմանտիկացումն է պատճառը, որ պոեմի առաջին տարբերակում նա բնորոշվում է, ինչպես Հովհաննես Հովհաննիսյանի «Վահագնի ծնունդը» բանաստեղծության հերոսը, որը, ինչպես գիտենք, «Երկներ երկին»-ի ոճավորումներով է ստեղծված: Վ. Դավթյանը միաժամանակ գործածում է և՛ հայոց ամենահին բանաստեղծությունն ու ռազմի աստծու կերպարը, և՛ միջնադարյան բանահյուսության նմուշներից, որոնցում ժողովրդական մտածողությանը բնորոշ հանճարեղ պարզությամբ կերտված փրկչական կերպարներ կան: Օրինակ՝ «Արորն ու տատրակը» հայտնի բանաստեղծությունը, որում հուսահատված տատրակին արորն ապրելու հույս է ներշնչում, մինչ գարնան տաք քամիների վերադարձը:

Ժամանակի և տարածության ընկալումը

ա. Ժամանակը Միջնադարյան մատենագիրների երկերում արտացոլված հազարամյակի մտածողությունը՝ Քրիստոսի երկրող գալստյան սպասումն ու աշխարհի վախճանի, կործանման մասին Հովհաննես Կոզեռնի տեսությունը նույնպես տեղ են գտել պոեմում՝ դառնալով ժամանակի ընկալման ցուցիչներ: Սպասումը Փրկչի գալստին կամ աշխարհի ավարտի կան-

խագուշակումը չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ մարդկանց գործողությունների վրա: Ընդ որում, բնության զանազան նշանները չարի կանխագուշակ էին դառնում մարդկանց համար: Մեզ հասած մատենագրական տեղեկություններով 1030-1037 թթ. տեղի ունեցած արևի խավարման հետևանքով հայ իշխանները Հովհաննես-Մմբատ թագավորի և Պետրոս կաթողիկոսի կարգադրությամբ հավաքվում են՝ տոմարագետ և մեկնիչ Հովհաննես Տարոնեցի վարդապետից լսելու այդ երևույթի մեկնությունը (Մատենագիրք Հայոց, 2012: 25): Պատմիչ Արիստակես վարդապետը նույնպես իր պատմության գլուխներից մեկում խոսում է արևի խավարման մասին: «...Արեգակը խավարեց Արաց ամսի ուրբաթ օրը, ճաշից հետո, մեր թվականի չորս հարյուր ութսուններկու տարում: Գիտուններից շատերն այդ տեսնելով կարծեցին, թե այդ օրը Նեռը պիտի ծնվի, կամ մեծամեծ փորձանքներ պիտի գան: Այդ իսկապես էլ կատարվեց մեր օրերում, ինչպես սույն պատմությունը հետզհետե ցույց կտա մեզ. մեր աչքերով տեսանք Աստծու բարկության հարվածները և անսովոր պատուհասը, որ եկավ Հայոց աշխարհի վրա մեր մեղքերի պատճառով» (Արիստակես Լաստիվերցի, 1970: 25):

Վահագն Դավթյանը՝ որպես 20-րդ դարի ստեղծագործող, չունի հայ ազգի մեղավորության ընկալում, ուստի նրա հերոսներն սպասում են ոչ թե Նեռին, այլ փրկչի:

Ու թեպետ պոեմում նկարագրվող դեպքերը դրանից առավել վաղ են տեղի ունեցել (9-րդ դար), սակայն երկրորդ տարբերակում Վ. Դավթյանն իր բնագրի մեջ ներառում է նաև հայոց պատմագրությունից վերցրած մի պատմություն ևս՝ վայող մարդու պատմությունը (11-րդ դար): Ընդ որում, այդ *վայր* կարճատև չէ. պարզվում է այս մարդն արդեն քսան տարի է, ինչ ուրիշ ոչ մի բառ չի արտաբերել: Հիշենք, որ նա անցել էր Ապահունիք, Հարք, Մանանաղի գավառներով և եկել էր բնակվելու Եկեղյաց գավառում: Իսկ ինչպես գիտենք, վերոնշյալ գավառները թոնդրակյանների բնակատեղիներն էին (Բարթիկյան, 2002: 287)¹: Սպասվող դժբախտությունների կանխասացությունն Արիստակես Լաստիվերցին զուգահեռի մեջ է դնում Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմության» նմանատիպ դրվագի հետ: Սա միջնադարի պատմագրական ավանդույթին բնորոշ իրողություն էր. սեփական նկարագրություններն Աստվածաշնչի կամ սուրբգրային պատմությունների հետ զուգահեռելը, հատկապես Երուսաղեմում տեղի ունեցածի կրկնօրինակը գտնել նաև իր իրականության մեջ: Վահագն Դավթ-

¹ Հ. Բարթիկյանը, «աշխարհագրական բավական լայն տեղանք առանձնացնելով թոնդրակյան շարժման համար Հայաստանում, տեղագրական այս թվարկումներին հավելում է նաև Վասպուրականը, Շիրակն ու Այրարատը, ենթադրում թոնդրակյանների տարածվածությունն անգամ Սյունիքում:

յանն այդ դրվագը գործածում է արդեն առանց վերոնշյալ միջբնագրայնության, սուկ որպես բանդագուշանք՝ խաչված Սմբատ Զարեհավանցուն կատմամբ անարդարություն գործելու պատճառով:

բ. Տարածությունը Պոեմի դեպքերը հիմնականում զարգանում են Մանագլերտ քաղաքում, որը Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի նշանավոր քաղաքներից էր, ինչպես նաև Թոնդրակ կոչվող բնակավայրում: Արիստակես Լաստիվերցին 11-րդ դարի դեպքերը նկարագրող իր Պատմության մեջ պատկերում է Մանագլերտ քաղաքի հերոսական դիմադրությունը սելջուկ-թուրքերին, իսկ հետո՝ նրա մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտն է արձանագրում, որում քրիստոնյա Արևելքը՝ ի դեմս Բյուզանդական կայսրության, պարտություն է կրում սելջուկներից՝ նախանշելով հզոր կայսրության կործանումը: Սակայն քաղաքը նշանավոր էր 8-րդ դարում այնտեղ տեղի ունեցած եկեղեցական ժողովով, որում հայոց հայրապետ Հովհան Գ. Օձնեցու ջանքերով օրինականացվել էին հայ եկեղեցու շատ ծիսա-իրավական գործառնություններ (տե՛ս ԻԷ. և ԻԸ. կանոնները, ինչպես նաև «Ընդդեմ պողիկեանց» ճառը (Վարդանյան, 2004: 22)):

Վահագն Դավթյանը լավ էր տիրապետում այս բոլոր փաստերին. այդ մասին վկայում են պոեմի երկու տարբերակները՝ իրենց բովանդակային հարստությամբ: Վահագն Դավթյանի պոեմներին նվիրված իր հանգամանալից ուսումնասիրության մեջ Ս. Գրիգորյանը ևս ընդգծում է բանաստեղծի այդ քաջատեղակությունը փաստերին: «Թե՛ դիպաշարային կառուցումների, թե՛ գաղափարական զննումների մեջ պոեմը հենց սկզբից ցուցաբերում էր զարմանալի հակում դեպի շատ լավ յուրացված պատմական և բնագրային բազմատեսակ առատ փաստերի նախնական, անաղարտ վիճակ», - գրում է նա (Գրիգորյան, 2021: 169): Փաստերին տիրապետելով հանդերձ՝ Վ. Դավթյանը՝ որպես գեղագետ, դրանք փորձում է տեսնել հակառակ կողմից և ամեն ինչ ցույց է տալիս թոնդրակցիների դիտանկյունից, նրանց հայացքով, հետևաբար՝ փոխակերպված: Օրինակ՝ Երկու տարբերակներում էլ կա վանքի համեմատությունը բերդի հետ, որը տվյալ դեպքում չարի, անազատության իմաստակիր է, մինչդեռ եկեղեցին ունի պատսպարելու գործառնություն: Պարզ է, որ այստեղ այդ գործառնությամբ շատ դրվագներում հակառակի է փոխված:

Մեկ այլ դրվագում վանքը, որը միջնադարյան մարդու ընկալումներում սրբազան տարածք է, երկնայինի մի կտոր երկրի վրա, պատկերված է իր «ոչ անհրաժեշտ»՝ թոնդրակյանական ընկալմամբ, այսինքն՝ ավերված նրանց ձեռամբ կամ ավերման ենթակա:

Պոեմում միջնադարյան Հայաստանի բարեշեն ու վաճառաշահ կենտրոն լինելը, իր ժամանակի համար հարուստ ու հայտնի քաղաքներ ունե-

նալը Վահագն Դավթյանը հմտորեն պատկերել է ճանապարհների միջոցով: «Հայոց աշխարհում հազար արահետ, Հայոց աշխարհում հազար ճանապարհ, Եվ այս մեկն ահա քարավանի հետ Գալիս է հոգնած,/ Գալիս է հեռապառ,/ Գալիս է ծարավ,/ Մտնում Մանազկերտ» (Դավթյան բ, 1985: 93):

Իհարկե, Վ. Դավթյանը չէր կարող անտարբեր անցնել *Թոնդրակ* տեղանվան նկատմամբ, և երկու տարբերակներում էլ այն համեմատված է վառվող թոնրի ակի հետ: Կրակի բովի այս փոխաբերությունը, իհարկե, պայքարն է, կռիվն ու ընդվզումը, սակայն Սմբատին տրված այն բնորոշումը, թե «Եկել է դժոխքը քանդի» (Դավթյան բ, 1985: 97), նախ կապվում է սուրբգրային այն դրվագ հետ, որ Քրիստոս խաչվելուց և հոգին Աստծուն ավանդելուց հետո եղավ դժոխքում, ավերեց դժոխքը և ազատեց մինչ այդ այնտեղ եղողներին¹: Հավելենք նաև, որ Հայկական լեռնաշխարհի Ծաղկանց լեռնաշղթայում կա Թոնդրակ անունով լեռնագագաթ. այն գործող հրաբուխ է: Անվան համընկնումը Մեծ Հայքի Տուրուբերան աշխարհի համանուն գյուղի հետ (Հակոբյան և այլք բ, 1986: 469-470) Դավթյանի երկում գեղարվեստական բնորոշում է ստացել. «Ինչպես մի հսկա ու թեժ թոնրի մեջ / Այդ լեռան կրծքում կրակ կա անշեջ: / Ականջ դիր հապա, նա խուլ մոնչում, / Հնում է ասես, ծանրորեն շնչում / Ու թվում է թե պիտի տրաքի...» (Դավթյան, 1961: 109):

Եզրակացություն

«Թոնդրակեցիներ»-ի առաջին տարբերակում միջնադարի պատկերը շատ բաներով տարբերվում է երկրորդից, թեպետ նույնն են կերպարային համակարգը և ասելիքի հիմնական ուղղվածությունը: Նախ՝ առաջին տարբերակում պոեմը գրված է որպես պիես, մինչդեռ երկրորդ տարբերակն արդեն չունի պիեսի այդ դերային բաժանումը, որի շնորհիվ ասելիքն արագություն և դրամատիկ լարվածություն է ձեռք բերել: Կարելի է ասել, որ առաջին տարբերակի պատմվող նկարագրական միջնադարը (անկախ պոեմի *պատմադրամատիկ* բնորոշումից), երկրորդ տարբերակում վերածվել է առավելապես գործող և բուռն զգացումներով ապրող միջնադարի: Այդ է պատճառը նաև, որ կենտրոնական պատկերը դարձել է շուկան, որն առաջին տարբերակում պոեմի վերջում է նկարագրվում, մինչդեռ երկրորդ տարբերակում կա գործողությունների թե՛ սկզբում, թե՛ վերջում: Արևելյան գույներով հագեցած այդ վայրը, որտեղ անգամ պղինձը ոսկու վերածելու խոստումներ են տրվում, այնքան էլ ուրախ վայր չէ, քանի որ նաև գերեվաճառ է: Այդուհանդերձ՝ շուկան է պոեմում միջնադարի ամենից բնորոշ և

¹ Իսկ ժողովրդական ավանդությունը այրվող թեժ թոնիրը համարում է դժոխքի խորհրդանիշը, նրա մեջ թխվող լավաշը դժոխք իջնող Քրիստոսն է:

կենդանի պատկերն ստեղծում: Մնացյալ պատկերները, որոնք նույնպես կերտված են բանաստեղծական վարպետությամբ, ծնված են հայ գրականությունից, թեև դրանով որևէ կերպ չի խամրում նրանց արժեքն ու հմայքը: Թոնդրակյան աղանդը պատկերված է աշխարհը հեղաբեկելու դիրքերից և Սմբատ Ջարեհավանցու կերպարով առավելապես արտահայտում է մարդկանց՝ արդարության հասնելու տենչը: Թոնդրակյանները սիրո և ազատության համար մեռնելու պատրաստ հավաքական ամբողջությունն են, որոնք Աստծուն հավատում են այդ դիրքերից:

Գրականության ցանկ

1. **Ավդալբեգյան Մ.**, Հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորումը, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 300 էջ:
2. **Արիստակես Լաստիվերցի**, Պատմություն, Ե., «Հայաստան», 1971, 156 էջ:
3. **Արիստակես Լաստիվերցի**, Պատմություն, Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԶ., Ե., ԵՊՀ հրատ., 2012, 1122 էջ:
4. **Բարթիկյան Հ.**, Движение тондракитов в Византии, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, Ե., ԵՊՀ հրատ., հտ. II, 2002, 936 էջ:
5. **Գասպարյան Դ.**, Վահագն Դավթյան. Կյանքը և ստեղծագործությունը, Ե., Կրթության ազգային ինստիտուտ, 2007, 376 էջ:
6. **Գրիգորյան Ս.**, Բանահյուսական ավանդույթը Վահագն Դավթյանի պոեմներում, Բանասիրություն եւ բանավեճ, Ե., «Ջանգակ-97», 2002, 240 էջ:
7. **Գրիգորյան Ս.**, Վահագն Դավթյանի պոեմները, Ե., Արմավ, 2021, 460 էջ:
8. **Դավթյան Վ.**, Թոնդրակեցիներ, Ե., Հայպետհրատ, 1961, 196 էջ:
9. **Դավթյան Վ.**, Երկեր երկու հատորով, հտ. 2., Ե., Սովետ. գրող, 1985, 424 էջ:
10. **Դավթյան Վ.**, Համառոտ պատմություն հայոց, Ե., ՎՄՎ-պրինտ, 2017, 111 էջ:
11. **Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 2., Ե., ԵՊՀ հրատ., 1988, 991 էջ:
12. **Հովհաննիսյան Հ.**, Թատրոնը միջնադարյան Հայաստանում, Ե., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978, 355 էջ:
13. **Հուրյան Թ.**, Ֆրիկ (պատմական դրամա 5 գործողությամբ՝ 11 պատկերով), Ե., Հայպետհրատ, 1945:
14. **Նալբանդյան Վ.**, Գրողը և պատմությունը, Ե., «Հայաստան» հրատ., 1970, 552 էջ:
15. **Սեյրանյան Լ.**, Ալբիսիական փոխակերպման գաղափարագեղագիտական համակարգը Վահագն Դավթյանի «Ծիրանի ծառ» պիեսում, Գրականագիտական հանդես, թ. 1, Ե., 2024, էջ 79-103:
16. **Վարդանյան Վ.**, Հայ Եկեղեցու պետաիրավական և գաղափարական շահերի պաշտպանությունը Հովհաննես Գ. Օձնեցու կողմից, «Ս. Հովհան Գ. Օձնեցի հայրապետը և իր ժամանակը», 2003, հունիսի 3-5, Հաղպատի վանք, Ս. Էջմիածին, 2004, 144 էջ:
17. **Տեր-Մինասյան Ե.**, Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 238 էջ:

18. **Հովհ. Շիրազ**, Թոնդրակեցիները, Ե., «Հայրապետ», 2014:
19. **Քալանթարյան ժ.**, Վահագն Դավթյան, Ե., ԵՂՀ հրատ., 1991, 164 էջ:
20. **Քալանթարյան ժ.**, Քրիստոնեական թեմաներն ու խորհրդանիշները Վահագն Դավթյանի պոեզիայում, «Անցողիկն ու հավիտենականը: Վահագն Դավթյանի հիշատակին», Ե., Դավ, 2005, 527 էջ:

References

1. **Avdalbegyan M.**, Hay gegharvestakan ard'aki skzbnavorumy'[Origins of Armenian Artistic Prose], E., HSSH GA hrat., 1971, 300 e'j:
2. **Aristakes Lastiverci**, Patmowt'yun [History], E., «Hayastan» hrat., 1971, 156 e'j:
3. **Aristakes Lastiverci**, Patmowt'iwn [History], Matenagirq Hayoc, ht. 16, E., EPH hrat., 2012, 1122 e'j:
4. **Bart'ikyan H.**, Движение тондракитов в Византии, Hay-byuzandakan hetazotowt'yunner [Armenian-Byzantine Studies], E., EPH hrat., ht. II, 2002, 936 e'j:
5. **Gasparyan D.**, Vahagn Davt'yan. Kyanqy' ev steghc'agorc'ut'yuny' [Vahagn Davtyan: Life and Work], E., Krt'ut'yan azgayin institut, 2007, 376 e'j:
6. **Grigoryan S.**, Banahyusakan avanduyt'y' Vahagn Davt'yani poemnerum, Banasirut'yun ev banavetw, E., «Zangak-97», 2002, 240 e'j:
7. **Grigoryan S.**, Vahagn Davt'yani poemnery' [Vahagn Davtyan's Poems], E., Armav, 2021, 460 e'j:
8. **Davt'yan V.**, Tondrakeciner [Tondraketzis], E., Haypethrat, 1961, 196 e'j:
9. **Davt'yan V.**, Erker erku hatorov [Collected Works in Two Volumes], ht. 2., E., Sovet. grogh, 1985, 424 e'j:
10. **Davt'yan V.**, Hamar'ot patmut'yun hayoc [A Concise History of the Armenians], E., VMV-print, 2017, 111 e'j:
11. **Hakobyan T'.**, Meliq-Baxshyan St., Barseghyan H., Hayastani ev harakic shrjanneri teghanunneri bar'aran [Dictionary of Place Names of Armenia and Adjacent Regions], ht. 2., E., EPH hrat., 1988, 991 e'j:
12. **Hovhannisyan H.**, T'atrony' mijnadaryan Hayastanum [The Theater in Medieval Armenia], E., HSSH GA hrat., 1978, 355 e'j:
13. **Huryan T'.**, Frik (patmakan drama 5 gorc'oghut'yamb` 11 patkerov) [Frik], E., Haypethrat, 1945:
14. **Nalbandyan V.**, Groghy' ev patmut'yuny' [The Writer and History], E., «Hayastan» hrat., 1970, 552 e'j:
15. **Seyranyan L.**, Alqimiakan p'oxakerpman gaghap'arageghagitakan hamakargy' Vahagn Davt'yani «C'irani c'ar'» piesum [The Alchemical Transformation Aesthetic System in Vahagn Davtyan's Play 'The Apricot Tree'], Grakanagitakan hands [Literary jurnal], t'. 1, E., 2024, e'j 79-103:
16. **Vardanyan V.**, Hay Ekeghecu petairavakan ev gaghap'arakan shaheri pashtpanut'yuny' Hovhannes G. O'd'necu koghmic // S. Hovhan G. O'd'neci hayrapety' ev ir jhamanaky', 2003, hunisi 3-5, Haghpati vanq, S. E'jmiac'in [The Protection of the Ecclesiastical and Ideological Interests of the Armenian Church by Hovhannes V. Otsketsi, 'St. Hovhannes V. Otsketsi Catholicos and His Time,' June 3-5, 2003, Haghpat Monastery, Etchmiadzin], 2004, 144 e'j:

17. **Ter-Minasyan E.**, Mijnadaryan aghandneri c'agman ev zargacman patmut'yunic [The History of the Origin and Development of Medieval Heresies], E., 1968, HSSH GA hrat., 238 e'j:
18. **Hovh. Shiraz**, T'ondrakecinery'[The Tondraketis], E., «Hayrapet», 2014:
19. **Qalant'aryan Jh.**, Vahagn Davt'yan [Vahagn Davtyan], E., EPH hrat., 1991, 164 e'j:
20. **Qalant'aryan Jh.**, Qristoneakan t'emanern u xorhrdanishnery' Vahagn Davt'yan poeziayum, «Ancoghikn u havitenakany': Vahagn Davt'yan hishatakin» [The theme of Christianity and Christian symbols in Vahagn Davtyan's poetry, "The Transitory and the Eternal: In Memory of Vahagn Davtyan"], E., Dall, 2005, 527 e'j:

Լուսինե Վարդանյան – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Գրականգիտական հանդեսի խմբագիր:

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը ընդգրկում է հայ և համաշխարհային միջնադարյան գրականությունը, ընդհանրապես գրականության պատմության և տեսության հարցեր, ինչպես նաև արդի գրականությունն ու նրա արժևորումը: Հեղինակ է երկու տասնյակից ավել հոդվածների, որոնք տպագրվել են գիտական մամուլում և ժողովածուներում: Հեղինակել է «Արիստակես Լաստիվերցու «Պատմութիւն»-ը. գրականագիտական վերլուծություն» մենագրությունը, խմբագրել գիտական ձեռնարկներ և ժողովածուներ:

ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am

Lusine Vardanyan – PHD in Philology, Senior Researcher at the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature, Institute of Literature after M. Abeghyan of the NAS RA, Editor of the *Literary Journal*.

Her research interests include Armenian and world medieval literature, issues related to the history and theory of literature, as well as contemporary literature and its evaluation. She is the author of over 20 articles published in academic journals and collections. Vardanyan has written the monograph “*Aristakes Lastivertsi’s “History”: A Literary Analysis*” and has edited academic manuals and collections.

ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am

Лусине Варданян – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела древней и средневековой армянской литературы Института литературы имени М. Абега НАН РА, редактор *Журнала литературоведения*.

Круг её научных интересов включает армянскую и мировую средневековую литературу, вопросы истории и теории литературы, а также современную литературу и её оценку. Автор более 20 статей, опубликованных в научных изданиях и сборниках. Лусине Варданян является автором монографии «*История*» *Аристакеса Ластиверци: литературоведческий анализ*, а также редактором научных пособий и сборников.

ORCID ID: 0009-0001-9731-7033
lusinevardanyan@litinst.sci.am